

Анар САЛҚЫНБАЙ

М.ҚАШҚАРИ – ТҮРКІ ТІЛІНДЕГІ СӨЗЖАСАМДЫҚ ТҮЛФАЛАР ТУРАЛЫ

В статье с научной точки зрения рассматриваются методы образования новых слов в тюркском языке, словообразовательные схемы, смысловые структуры коренных слов и производных названий, опираясь на произведение М.Кашгари «Дивани-лугат-ит тюрк».

Bu makalede Kaşgarlı Mahmud'un "Divanı Lügati't-Türk" adlı eserinden istifade edilerek Türk dillerinde söz türetme yöntemleri, söz türetim kalıpları, kelime kökü ile eser adları anlamı ilmi açıdan ele alınmıştır.

Кеңестік түркітану ғылымында М.Қашқари еңбегі құрылымдық деңгейде біршама зерттеу нысанына айналғаны белгілі. Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Э.Наджиб, Э.Р.Тенишев, А.Н.Кононов, Б.О.Орузбаева, И.Кучкартаев, В.У.Махпиров т.б. ғалымдар М.Қашқари еңбегін жан-жақты саралап, әсіресе, ондағы лексикалық бірліктердің құрылымдық қабаттарын айқындап, грамматикалық ерекшеліктерін көрсетуге, ондағы есімдердің ерекшелігін анықтауға ат салысқан.

Қазақ ғалымдарының ішінде М.Қашқари еңбегін ерекше бағалап, жан-жақты саралаған. М.Томанов, Ә.Құрышжанов, Ә.Әбдірахманов, Ә.Ибатов, С.Бейсенова т.б. зерттеушілер ғұлама ғалымның шығармасындағы жалпы тілдік ерекшеліктер мен негізгі сипатын, ондағы атаулардың, әсіресе, ономастикалық атаулардың сырын, қыпшақ тіліне қатысын, сөздікте кездесетін төрт түлік мал атауларын жан-жақты талдап көрсетті.

М.Қашқаридың «Түрік сөздігін» қазақша сөйлетіп, 1998 жылы 3 томдық етіп бастырып шығарған қазақ халқының атақты ақындарының бірі Асқар Егеубайдың еңбегін ерекше атаған жөн. Бұл іргелі жұмыс М.Қашқаридың қазақ жұртына кеңінен насихатталып, оның еңбегімен жастардың өз тілінде таныса алуына үлкен жол ашып берді.

Дей тұрғанмен, түркі жұртында Қашқаритану саласы толық, жан-жақты дамыды дей алмас едік. Мәселе Махмұт Қашқаридың зерттеуін толық зерделеу үшін, оның әлемдік тіл біліміндегі орнын дұрыс анықтау үшін, қашқаритану саласының орнығып дамуында болып отыр. Қазіргі түркітануда М.Қашқаридың сөздігі жан-жақты қарастыруды қажет етеді, оның тарихи-салыстырмалы бағытта жазған тілдік деректері түркі тілдерінің барлық салаларын зерттеуде, әсересе жаңадан дамып келе жатқан тілдің когнитивтік, концептуалдық аспектісін лингвомәдени деңгейде зерделеуде, тілдің даму жағдайын анықтауда, атаулардың этимологиясы мен мотивациясын терең қарастыруда аса құнды материал берері хақ. Қашқаритану саласы барлық түркі жұртында терең зерттеліп, жоғары оқу орындарында арнайы пән ретінде оқытылса нұр үстіне нұр.

М.Қашқари – «Өнер алды – тіл», «Игі істің басы – тіл», «Тәрбие басы – тіл», «Өнерсізден құт қашар», «Жүзіне қарама, өнеріне қара», «Құт белгісі – білік», «Білім – ел ішінде» дегендей данышпандық ойды кестелеген ғұлама.

М.Қашқари түркі халықтарының тілі туралы сол заманның көзқарасы тұрғысынан үлкен ғылыми баға берген. Әр түркі тілінің өзіндік ерекшеліктерімен қоса, олардың жалпы қасиеті мен сапалық деңгейін, тазалық сипатын көрсеткен. *«Қай, ябақу, татар, басмыл тайпаларының өз тілдері бар. Олар түркі тілдерін әлімсақтан біледі. Қырғыз, қыпшақ, оғыз, тохси, яғма, оғрақ, жаруқ тайпалары тек қана түркі тілінде сөйлейді. Иәмәк пен башқұрт тілдері оларға жақын. Рұм өлкесінің жанындағы бұлғар, суар, бажанақтардың тілдеріндегі сөздердің соңы ықшамдалған түрікшеінің бір түрі. Тілдің ең жеңілі оғыз тілі. Анығы тохси мен яғма тілдері. Ең ауқыр тіл хаканияның орталық өңіріндегі халықтардың тілі»* – дей келіп, ірі шаһар халықтарының тіліндегі ерекшеліктерді анықтайды. *«Баласағұндықтар согды, түркі тілдерімен сөйлесе, аргу шаһарларындағы халықтың тілінде шұбалық бар, тираз, байза шаһарларының тілі де согды, түркі тілдерін араласытырып сөйлейді»*, – деп жазады ғалым [1. 10–11].

М.Қашқари еңбегінде түркі тілдерінің лексикалық, грамматикалық ерекшеліктері мен когнитологиялық, лингвомәдени бағытта айтылған ғылыми мәселелер мол қамтылған. Автор түркі тілдерінің түбіріндегі өзгерістердің аз кездесетінін дәл жазып, мысалдар келтіріп отырады. Әр сөздің тұлғалануы мен мағыналық құрылымының түркі тілдеріндегі айырмашылығы мен ұқсастығын анықтайды. Әсіресе, түркі тілдеріндегі фонетикалық айырмашылықтарды анықтап, ондағы негізгі заңдылықтарды дәл таныған. Дыбыстардың алмасу, сәйкесу сипаттарын анық көрсеткен. Сөздің морфологиялық құрылымындағы өзгерістер мен заңдылықтарды айырып, олардың қай тілге тән екенін пайымдаған. Түркі тіліндегі сөзжасамдық тұлғалар мен сөз түрлендіруші тұлғалардың мағыналық құрылымын көрсеткен.

XI ғасырдағы барлық түркі тілдерінің тілдік ерекшеліктерін анықтап, олардың негізгі лексикалық, фонетикалық және грамматикалық құрылымын анықтаған, қажеттілігіне қарай араб тіліндегі тілдік заңдылықтармен салыстыра отырып зерттеген бұл еңбек түркітанудың ең негізгі жетістігі болды. Түркітану ғылымын салыстырмалы-тарихи тіл білімі саласында әлемдік деңгейге көтеріп қана қоймай, әлемдік тіл біліміндегі осы сала бойынша жазылған алғашқы ғылыми еңбектердің бірегейі қатарына енді.

М.Қашқаридың «Дивани лұғат-ат түрк» атты зерттеуі – түркітанудың басы. Салыстырмалы – тарихи тіл білімінің негізін қалаған, XI ғасырдың өзінде-ақ барлық түркі тілдері туралы байсалды, байыпты ғылыми тұжырымдар жасаған энциклопедиялық еңбек. Мұнда түркі халқының дүниетанымдық көзқарасы мен ділі айқын көрініс тапқан. Әдеби қолданыстағы барлық бір буынды, екі буынды, үш буынды, төрт буынды (автордың өзі бұны екі әріпті, үш әріпті, төрт әріпті дейді) сөздердің

мағынасын анықтап, нақты тілдік деректермен көрсеткен. М.Қашқари сөздігіндегі атаулардың берілу жүйесі мен олардың танымдық, біліктілік деңгейі, лексикографиялық және когнитологиялық, концептік деңгейде терең зерттеуді қажет етеді.

Ғалым мұрасынан сөзжасамның көптеген мәселелері туралы айтылған ғылыми ойларын аңғаруға болар еді. Ең алдымен, М.Қашқари түбір сөздер мен туынды сөздерді ерекше деп танып, бөліп көрсетеді. Түбір мен туынды сөздердің мағыналық және тұлғалық құрылымын бөлек анықтағанын, автордың «Бір буынды түбір негіздердің сөздігін» бөліп бергенінен де байқауға болар еді.

Ғалым түбір сөздерде өзгерістер аз болады, бұл өзгерістер түбірдегі кейбір дыбыстардың алмасып айтылуы мен түсіп қалуы сияқты болып келеді деп пайымдайды. Яғни түркі тіліндегі түбір мағынасының кеңдігі мен тұлғалық өзгеріске түсуінің өзіндік ерекшеліктерін дыбыстық алмасу негізінде саралайды.

«Диуани лұғат ат-түркте» сөзжасам тәсілінің семантикалық, фонетикалық, аналитикалық, синтетикалық түрлеріне мысалдар беріліп, талдаулар жасалған.

Заттық не қимылдық мағына беретін атаулардың контексте жаңа туынды мәнге ие болатынына терең мән беріп, нақты тілдік деректер арқылы дәлелдемелер келтіреді. Айталық, автор етістіктерден жасалған құрал аттары өзінің етістік сипатынан ауытқып, есім сөз ретінде танылатынына тоқталады. «*Иегу нан*» – желінетін нана, «*үргеу*» – ұру үшін жасалған құрал, «*йыгач быгач*» – балта (ағаш кесетін құрал аты), «*соргу*» – соратын құрал [1. 184] т.б. (сілтемелер Ә.Ибатов тәржімасы негізінде жазылған «Түбі бір түркі тілі» еңбегінен алынды).

Ғалым екі сөздің қосарлануы арқылы жасалған атаулар мағынасының ерекшелігін, өзіндік ерекше семалық мән беретініне ғалым көңіл бөледі. Түсті әсірелеп айту үшін айталық, түріктер *көп көк* десе, оғыздар *көм көк* (*көкпеңбек*), *сап сарыг* (*сап-сары*), *йап-йазы* (*жап-жазық*) дейтініне назар аудартады [1. 316–317]. Сондай-ақ қосарланып қолданылған есімдер мен етістіктердің бірінің мағынасы негізгі болып, екіншісі көмекші сөз болатынын айтады: «Бір нәрсе бір нәрсеге қатты араласып кетсе, түріктер *қатты-қарды* – араласып кетті дейді. Бұл жерде *қатты* сөзі негізгі сөз болады да, *қарды* көмекші сөз саналады. Оғыздар бұл мағынада *қарды* сөзінің өзін ғана қолданады. Осы сияқты түріктер жақсы мағынасын аңлату үшін *әзгу-йавлах* деген сөзді қоса қолданады [1. 406].

М.Қашқаридың «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегінде аналитикалық тәсілмен жасалған атаулар жиі кездеседі, әрі оның ғылыми түсінігі мен түрлі түркі тілдеріндегі дыбысталу ерекшеліктері көрсетіліп отырады. «Кулгучі ер – күлетін адам, евге кіручі – үйге кіретін адам, ат сүргучі – ат айдаушы» сөздері жеке атау ретінде қолданып, тіл дамуында бірте-бірте қалыптасқандығы көрсетіледі [1. 39–74].

«Диуани лұғат ат-түркте» туынды сөз жасаушы тұлғалар мен олардың сөзжасамдық мағыналары терең талданады. Айталық, «*інді*» – жұрнағы етістікке жалғанып, есім туғызушы тұлға ретінде (көмінді, сүзінді), «*лық*» – иелік мағынасындағы және істелген іс мағына туғызушы (саманлығ, туруғлағы, тарығлағ), «*чы*» – істің иесін білдіруші (тарығчы, етукчі, бардачы), «*лан*» – есімнен туынды етістік жасаушы (бегленді, қызланды, атланды), «*әзті*» – жұрнағы арқылы туынды етістік көп жасалады деп көрсетіледі (көркәзті (көркейді), білкәзті (білімді болды); «*чіл*» – бір нәрсе жайлы әрекет ұзақ уақыт жасалатынын білдіру үшін (ічгіл (аурушыл), «*лады*» – хайуандарда туған малдың аты алынып, оған *-лады* қосымшасын қосу арқылы жасалатын сөздер (бузағулады, арслан әнукләді (арыстан күшіктеді), қысрақ қулнады), «*лады*» – үш әріпті есімдерге қосылып, етістік жасалады, сондай-ақ етістіктің білдіретін іс-әрекетіне адамның қатысы барлығын аңғартады (ер тон қаралады, иер қарылады (өлшеді), қычлады) және т.б.

М.Қашқари сөзжасамдық тұлғаларды атап қана қоймайды, олардың жалғану жүйесі мен мағыналық қабілетіне терең талдаулар жасайды. Айталық, сөзжасаушы *-лық* тұлғасының мағыналық қырын анықтай келе, XI ғасырдың өзінде-ақ оның өзінің ерекше мән беруі мен осы жалғаудың жалғана алатын сөздерінің мағыналық сипатына терең ғылыми талдау жасайды.

«Біріншісі – иелік мағынасында. Мысалы, *бәдук қарынлығ* – үлкен қарынды адам, *саманлығ ер* – сабыны бар адам.

Екіншісі – істелген іс мағынасында. Мысалы, *қуруғлуғ йа* – құрылған жай, *сарығлығ ер* – сары ауруына ұшыраған адам.

Үшіншісі – мекен мағынасында. Мысалы, *тарығлығ* – егіндік, *туруғлағ* – тұрақ, тұратын жер» [1. 460].

-Лық, -лығ, -лік тұлғасын жалғауға болатын сөздердің бес түрлі мағыналық тобы былайша анықталады:

«Біріншісі – нәрсенің өскен, өнген жері мағынасында: *сөкутлук* – тал өсетін жер. Немесе бір нәрсенің орналасқан, орныққан, орын алғанын білдіреді: *кәпәклік* – кебек сақтайтын, кебекке арналған (орын).

Екіншісі – айтылған нәрсені істеуге арналған нәрсенің аты орнына қолданылады: *тәшәклік барчын* – төсектік баршын, *бу йығач ол қапуғқа тірәклік* – бұл ағаш есікке тірек жасау үшін дайындалған деген сияқты.

Үшіншісі – кісінің құлқын, табиғатын білдіретін масдар мағынасында қолданылады. *Күвәзлік* – тәкаппарлық, *йігітлік* – жігіттік. Бұл сияқты үшінші мағынада қолданылған есімдер барлық тілде қатаң *к* дыбысымен айтылады. Төртіншісі – айтылған нәрсенің иесі мағынасында келеді: *біләклік ер* – білекті, күшті адам, *бітіклік ер* – кітапты адам дегенде білек және кітап иесі мағынасы аңғарылады.

Бесіншісі – істелген, орындалған істі білдіреді: *білік кіші ара улуклук ол* – білімді адамдар арасында ерекше ол, *тәшәклік тәшәк* – төселінген төсек деген сияқты. Соңғы екі мағынада үнемі жіңішке *к, г* әріптері қолданылады» [1. 467–468].

Байқап отырғанымыздай, ғұлама ғалым жасап отырған талдаулар ғылыми жағынан терең. *-Лық, -лік* сөзжасамдық тұлғасының мағыналық құрылымын толықтай ашып қана қоймай, аталған тұлғаның жалғана алатын сөздерінің семантикалық тобын айқындап берген.

Ғалым *-даш* жұрнағын біргелік, жақындықты білдіретін қосымша ретінде талдап, оған *қарындаш* (қарындас), *жолдаш* (жолдас), *йердеш* (жерлес), *қадаш* (ыдыстас, қарындас) сияқты сөздердің жасалуын жатқызады. Қазіргі ғылыми еңбектердің көпшілігінде *-тас, -тес, -дас, -дес, -лас, -лес* жұрнақтарының мағынасы әртүрлі түсіндіріліп жүр. А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде аталған жұрнақты есім негізді етістік туғызушы жұрнақтарға қосса, «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде» зат есім және етістік туғызушы мағынасы бар екені көрсетіліп, оның мағыналық ерекшелігі талданбаған. М.Қашқари зерттеуінде берілетін *-даш* жұрнағының талдануы семантикалық жағынан терең әрі тілдік деректермен жақсы әдіптелген. *-Таш, -тас, -тес, -дас, -дес, -лас, -лес* жұрнағының құранды екені анық. Алғашқы сипаты *-та* тұлғасында болған, бұл зат есімнен етістік туғызушы жұрнақ, ал *-с* қимыл есімі. Бұл – қазіргі тілімізде ортақ етіс мағынасына ауысқан форма. Қимыл есімінің есімдік те, етістік те мағынасы болатындықтан, ол сөзге кейде заттық, кейде қимылдық мән қоса алады. Сондықтан сөздің мағыналық дамуына байланысты ол кейде зат есім жасаса, кейде етістік туғыза алады. М.Қашқари түсіндіріп отырған *қадаш* сөзі қазіргі тілімізде бірлі-жарым кісі есімдерінде болмаса белсенді қолданылмайды. *Қадаш, Қадашов, Қадашова* сияқты кісі есімдеріне негіз болып тұрған «*қадаш*» сөзінің түбірі *қа* дейді ғалым. Ол *қарын, қарындас* сөздерімен түбірлес, *қарын-ыдыс* мағынасында жұмсалған. Яғни ыдыстас, бір қарындас деген мағынада жұмсалған.

-Шы жұрнағын ғалым әрекет иесін білдіретін жұрнаққа жатқызады. Бұлайша іс иесін білдіретін мағынада қолданушы тілдер оғыз, қыпшақ, ямақ, яғма, арғулар мен суварлар екенін көрсетеді.

М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінде 20-ға жуық сөз тудырушы тұлғалар тұлғалық және мағыналық жағынан талдауға түскен. Аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөздердің мағынасы мен жасалу жолдары көрсетілген. Еңбекте келтірілген мағлұматтар арқылы сөздердің семантикалық тәсіл арқылы даму ерекшеліктерін анықтауға мол мүмкіндіктер бар. Бір сөздің бірнеше синонимдік, омонимдік, көпмағыналылық, антонимдік мағыналарының көрсетілуі, олардың контексте берілуі қазіргі қазақ тіліндегі сөз мағыналарының баю, кеңею деңгейін саралауға мол дерек берері даусыз.

Қорыта келе айтпағымыз, М.Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегі арқылы біз ХІ ғасырдағы түркі тілдерінің сөзжасамдық жүйесі мен жасалу тәсілдері туралы сөзжасамдық қалыптары, түбір сөздер мен туынды атаулардың мағыналық құрылымдары, олардың арасындағы мағыналық сабақтастық жөнінде толық ғылыми-теориялық мағлұмат аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. М.Қашқари. Түбі бір түркі тілі. Алматы, 1993 (аударған Қ.Бекетаев, Ә.Ибатов).
2. М.Қашқари. Түрік сөздігі. Алматы, 1998 (аударған А.Егеубаев).
3. Құрышжанов Ә. М.Қашқари о кыпчакском языке // Советская тюркология. 1972. № 1. 52–60 бб.
4. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1988.

RESUME

Anar Salkynbai (Almaty)

M. Kaskari about Wordformation System in Turkic Language

The article deals with the wordformation system methods, worformation forms and mening structures of the root words.